

**Hanefi Fıkıh Usulünde Emrin Vücûba Delaleti Bağlamında Eda ve Kaza
Adâ' and Qaḍâ' in the Context of the Indicative Force of the Command
for Obligation in Ḥanafî Usûl al-Fiqh**

Abdullah ERDEM

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Temel İslam
Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Tokat Türkiye.

*Assistant Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Islamic Sciences, Department
of Basic Islamic Sciences, Department of Islamic Law, Tokat, Türkiye.*

abdullah.erdem@gop.edu.tr **ORCID:** 0000-0002-7112-9720

Atıf/©: Erdem, Abdullah. "Hanefi Fıkıh Usulünde Emrin Vücûba Delaleti Bağlamında Eda ve Kaza", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-24 (Temmuz 2025), 210-230.

Citation/©: Erdem, Adullah. "Adâ' and Qaḍâ' in the Context of the Indicative Force of the Command for Obligation in Ḥanafî Usûl al-Fiqh", *Kafkas University Faculty of Divinity Review* 12-24 (July 2025), 210-230.

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi : 10.17050/kafkasilahiyat.1653657

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 7 March / Mart 2025

Accepted / Kabul Tarihi: 10 June / Haziran 2025

Published / Yayın Tarihi: 15 July / Temmuz 2025

Volume / Cilt: 12; **Issue / Sayı:** 24; **Pages / Sayfa:** 210-230.

Suggested ISNAD Citation: Erdem, Abdullah. "Hanefi Fıkıh Usulünde Emrin Vücûba Delaleti Bağlamında Eda ve Kaza", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (Temmuz- July 2025), 210-230.

Notlar/Notes

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/Intihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/Intihal

Licenced by CC-BY-NC ile lisanslıdır

www.dergipark.org.tr

Hanefi Fıkıh Usulünde Emrin Vücûba Delaleti Bağlamında Eda ve Kaza

Abdullah ERDEM

Öz

Vücûba delalet eden emrin yerine getirilme şekilleri edâ ve kazâ olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Edâ, emredilen şeyin bizzat kendisinin yerine getirilmesi demektir. Bu da edâ edilişindeki vasıfların tam olarak yapıp yapılmaması açısından kâmil ve kâsır kısımlarına ayrılmaktadır. Ayrıca kazâyâ benzerlik yönü olan edâ çeşidi de bulunmaktadır. Kazâ, emredilen şeyin bizzat kendisinin yerine getirilme imkânı olmadığında benzerinin yerine getirilmesi demektir. Bu benzer şeyin akılla anlaşılanlarına kazâ bi-misl-i ma'kûl, akılla anlaşılamayanlarına da bi-misl-i gayr-i ma'kûl denmiştir. Bir de buna kazâyâ benzerlik yönünün olduğu düşünülen kazâ şebîh bi'l-edâ/kazâ bi-ma'ne'l-edâ eklenmektedir. Emrin yerine getirilme şekillerinde dikkat edilmesi gereken şey bu çeşitlerin birbirlerine nispetle asıl ve halef olmasıdır. Asıl mümkünken halefle amel edilemez. Yani bir emrin edâsı mümkünken, kazâ edilmesi mümkün değildir. Çünkü edâ kazâyâ nispetle asıldır. Her ne kadar edâ çeşitlerinde birbirlerine asalet ve halefiyet söz konusu olmasa da kazâ çeşitlerinden özellikle misl-i ma'kûl ile kazâ ve misl-i gayr-i ma'kûl ile kazanın birbirlerine asalet ve halefiyeti söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usulü, Emir, Edâ, Kazâ, Kâmil, Kâsır, Ma'kûl.

Adâ' and Qaḍâ' in the Context of the Indicative Force of the Command for Obligation in Ḥanafi Usûl al-Fiqh

Abdullah ERDEM

Abstract

The ways of fulfilling the command that indicates the obligation (wujûb) are divided into two: adâ' and qaḍâ'. Adâ' means the actual fulfillment of what is commanded. This is divided into perfect and incomplete parts in terms of whether the qualifications in its performance are fulfilled or not. There is also a type of adâ' that is similar to qaḍâ'. Qaḍâ' means fulfilling something similar when it is not possible to fulfill the commanded thing itself. Those similar things that can be understood with the mind are called qaḍâ' bi-misl-i ma'qûl, and those that cannot be understood with the mind are called bi-misl-i ghayr-i ma'qûl. Also added to this is qaḍâ' that is considered to resemble shabîh bi'l-adâ' / qaḍâ' bi-ma'nâ al-adâ'. The thing that should be taken into consideration in the ways of fulfilling the command is that these types are primary (asl) and successor (khalef) to each other. When the primary is possible, acting with the successor is not permissible. In other words, when the performance (adâ') of a command is possible, its fulfillment by way of qaḍâ' is not permissible. Because performance is primary (asl) relative to qaḍâ'. Although there is no originality (asala) and succession (khalafa) to each other in the types of performance, it is understood that there is originality and succession to each other among the types of qaḍâ', especially qaḍâ' with misl-i ma'qûl and qaḍâ' with misl-i ghayr-i ma'qûl.

Keywords: Usul al-Fiqh, Command, Performance, Substitution, Perfect, Incomplete, Ma'qûl.

Giriş

İslam dini, akıl ve idrâk ile donatılmış bir vaziyette yaratılan insanın hayatını düzenleyen birtakım kurallar getirmiş ve ona bazı sorumluluklar yüklemiştir. Bunların başında yaratıcısına karşı ibadet gelmektedir. İnsanın diğer yaratılmışlardan farklı olarak ibadet yükümlülüğü olduğu gibi hem kendisine hem de diğer canlılara karşı da sorumluluğu vardır. Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hem hadislerinde hem de hayatında insanın Allah'a ve diğer insanlara ve hatta canlılara karşı birtakım sorumluluklarının olduğu dair pek çok nas vardır. İnsanın akıl gibi mümtaz bir özelliğinin bulunması doğal olarak onun sorumluluklarını yerine getirmesini ve âmir tarafından gelen emirlere muhatap olmasını gerekli kılmıştır.

Emir “üstün asttan bir şeyin yapılmasını kesin bir şekilde talep etmesidir”¹ şeklinde tanımlanmıştır. Fıkıh usulünde önemli bir yeri olan emrin yerine getirilme şekilleri bazı usul eserlerinde *emrin hükmü*², bazılarında *emirle sabit olan vacibin hükmü*³, bazılarında da *me'mûrun bihin yerine getirilmesi (hükmü)*⁴ şeklindeki başlıklar altında incelenmiştir. Bu başlıklar altında emrin yerine getirilme şekilleri ele alınmış ve bunların akılla anlaşılır olup olmaması yönü tartışılmıştır.

Günümüzde emirle ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır. Ali İhsan Pala'nın doktora tezi olarak hazırlayıp⁵ daha sonra kitap olarak yayınlıyarak⁶ alanla ilgili kişilerin istifadesine sunduğu bir çalışması vardır. Nuri Kahveci, emre delalet eden lafızlarla ilgili bir çalışma yapmıştır.⁷ Yine Mehmet Ümütli'nin emrin vakitle ilişkisine dair bir makalesi vardır.⁸ Her ne kadar fıkıh usulü alanında yapılan çalışmalarda emir konusuna genel olarak değinilmişse de emrin yerine getirilme şekilleriyle ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada emrin/vacibin yerine getirilme şekilleri ve bunların (özellikle kazâ ediliş şekillerinin) akılla kavranılıp kavranılamayacağı yönündeki tartışmalar incelenmektedir.

¹ Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl fî netâ'ici'l-'ukûl*, thk. Muhammed Zekî 'Abdilberr (Katar: Matâbi'u'd-Dûha'l-Hadîsse, 1404), 1/85; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî 'Alî Seyyiduddîn es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî uşûli'l-aḥkâm*, thk. 'Abdurrezzâk 'Affî (Beyrut; Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.), 2/6; Fahreddin Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Hüseyin (v. 606 Râzî 1209), *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyaz el'Alvânî (Riyad: Mü'essesetü'r-Risâle, 1997), 2/17; 'Alâuddîn 'Abdulazîz b. Ahmed 'Abdul'azîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu Uşûli'l-Pezdevî* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, ts.), 4/1/101; Muhammed Mustafa Zühaylî, *el-Vecîz fî Uşûli'l-Fıkhî'l-İslâmî* (Dimeşk: Dâru'l-Hayr, 2006), 2/22.

² 'Abdulazîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/133.

³ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serâhsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/44.

⁴ Mes'ûd b. 'Ömer b. 'Abdullâh et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telviḥ 'ale't-Tavḍîḥ* (Mısır: Mektebetu Şabîḥ, ts.), 1/308.

⁵ Ali İhsan Pala, *İslam Hukuk Metodolojisinde Emir ve Nehiy Yorumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

⁶ Ali İhsan Pala, *İslam Hukuk Metodolojisinde Emir ve Yasakların Yorumu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009).

⁷ Nuri Kahveci, “Fıkıh Usulü Açısından Emrin Delaleti ve Emre Delalet Eden Lafızlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2009), 21-66.

⁸ Mehmet Ümütli, “Hanefî Usul Düşüncesinde Emrin Veya Me'mûr Bihin Kaydı Olarak Vakitler (Vakit Teorisinin Gelişimi Üzerine Bir İnceleme)”, *Marife Dînî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2019), 123-139.

Fıkıh usulünde emrin yerine getirilme şekillerinin tamamında mükellefin muhayyerliğinden bahsedilemez. Özellikle emrin yerine getirilme şekillerinden edâ ve kazâ arasında; yine kazâ çeşitlerinde bir muhayyerlik yoktur. Edâ imkânı olan bir emrin kazâ edilmesi söz konusu olamayacağı gibi ma’kûl misliyle kazâ edilme imkânı olan emrin, gayr-i ma’kûl misliyle kazâ edilmesi de söz konusu değildir. Çalışmamız, emrin hangi aşamada ne şekilde yerine getirilmesi gerektiğini de belirlemesi açısından önem arz etmektedir.

Fıkıh usulcülerinin çoğunluğuna göre emredilen şeyler edâ ve kazâ olmak üzere iki şekilde yerine getirilmektedir. Bazı usulüer iâdeyi de bunlara eklemektedir. Ancak iâde konusu aslında edânın bir çeşididir. Bu bakımdan biz de konuyu edâ ve kazâ başlıkları altında ele almayı uygun gördük.

1. Edâ

Şâşî (öl. 344/955), Serahsî (öl. 483/1090), Aynî (öl. 855/1451) ve İbn Hümâm (öl. 861/1457) gibi bazı Hanefî usulcülerin edâ kavramını, “*emir sebebiyle sabit olan vacibin aynının (bizzat kendisinin) müstehikkına, teslim edilmesi*”⁹ şeklinde; Sıgnâkî (öl. 714/1314), Abdulaziz el-Buhârî (öl. 730/1330) gibi bazı Hanefî usulcülerin ise “*Edâ, emirle sabit olan vacibin bizzat kendisinin teslim edilmesi (yerine getirilmesi)dir*”¹⁰ şeklinde tanımladıkları görülmektedir. Birinci tanımda edânın sebebiyle birlikte kime karşı yapılacağı ön plandayken, ikinci tanımda ise edânın sebebi ön plana çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle “müstahik” kaydını koyanların tanımından yükümün hak sahibine karşı yapılacağı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla birinci tanımla dikkate alanlara göre edâda Allah’a karşı sorumlulukları yerine getirmek söz konusu olabileceği gibi kullara karşı da bunun söz konusu olabileceği vurgulanmış olmaktadır. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde tanımın, ibadetlerden doğan Allah’a (cc.) olan borçla, kullara karşı olan hukuki eylemlerden doğan borçları kapsadığı görülmektedir.¹¹ Nitekim Kur’an-ı Kerim’de “*Şüphesiz Allah emanetleri ehline teslim etmenizi emrediyor*”¹² buyurmaktadır. Bu ayet ve Rasûlullah’ın (s.a.v.) “Emaneti

⁹ Nizameddîn Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. İshak Şâşî, *Usûlü’s-Şâşî* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, ts.), 146; Serâhsî, *Usûl*, 1/44; Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-‘Aynî, *el-Binâye şerhu’l-Hidâye* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1420/2000), 2/582; Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü Hümâm, *Fethu’l-kadîr* (b.y.: Dâru’l-Fikr, ts.), 1/478.

¹⁰ Hüsâmeddîn Hüseyin b. ‘Alî b. Haccâc b. ‘Alî es-Sıgnâkî, *el-Kâfî Şerhu’l-Pezdevî*, thk. Fahrüddîn Seyyid Muhammed Kânî (b.y.: Mektebetü’r-Rüşd li’l-Neşr ve’t-Tevzî’, 2001), 1/382; Abdul‘azîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 1/134; Ebûbekir b. ‘Alî b. Muhammed el-Yemenî el-Hanefî el-Haddâdî, *el-Cevheretu’n-neyyira ‘alâ Muhtaşari’l-Kudûrî* (b.y.: el-Maṭba‘atu’l-Hayriyye, 1322), 1/66; Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemseddin er-Rûmî el-Fenârî, *Füsûlü’l-Bedâi’ fî Usûli’s-Şerâi’* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2006), 1/206; Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Emîr-i Hâc, *et-Takrîr ve’t-Tahbîr* (Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1983), 2/121; Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman el-Med’û bi-Şeyhîzâde, *Mecma‘u’l-enḥur fî şerhi Mülteka’l-ebḥur* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsî’l-Arabî, ts.), 1/144.

¹¹ Pala, *Emir ve Neyih*, 291.

¹² en-Nisâ 4/58.

sana emanet edene teslim et, sana ihanet edene sen ihanet etme”¹³ hadis-i şerifinden edânın müstahikkına (hak sahibine) karşı yerine getirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. İbadetlerin edâ edilmesinde müstahik Allah teâlâ iken, insanlar arasında gerçekleşen hukûkî işlemlerde hak sahibi kullardır. Mesela gasbedilen bir malın bizzat aynını geri vermek edâdır. Gasbedilen malın helak olması durumunda ise mislini vermek gerekir ki bu vacibin ıskâtı demek olan kazâdır.

Hanefiler genel olarak mutlak emrin vücûp ifade edebileceği gibi nedb de ifâde edebileceğini düşünerek edâyı iki şekilde değerlendirmişlerdir. Buna göre vacip olan emrin edâsı, vacip kılınan şeyin bizzat vaktinde yerine getirilmesiyken mendûp olan emrin edâsı da mendûp kılındığı zamanda ve mendûp kılındığı şekilde yerine getirilmesidir. Bu şekilde ele alan usulcülerden birisi Ebû Zeyd ed-Debûsî’dir (öl. 430/1039).¹⁴ Abdulaziz Buhârî de bu şekildeki ayrımı Debûsî’den naklettikten sonra vacip ve mendûba ilaveten ibâhayı da kapsayacak bir tanıımı şu şekilde yapar: “edâ, emredilen şeyin bizzat yerine getirilmesidir.”¹⁵ Bütün bu tanımlamalar birlikte değerlendirildiğinde Hanefîlerin edâyı mümkün olan en geniş anlamda ele aldıkları ve ona önem verdikleri anlaşılmaktadır.¹⁶ Dolayısıyla emir hangi anlamı ifade ederse etsin emirle kastedilen hükmün emredildiği vakitte ve emredildiği şekilde yapılması edâ olarak kabul edilmektedir. Ayrıca bu tanımlara göre sadece vücûp ifade eden emrin kazâsından söz etmek mümkündür. Mendûpluk veya mübahlık ifade eden emirlerin kazâsından bahsedilemez. Çünkü nafilelerin terk edilmesiyle zimmete sorumluluk tahakkuk etmez.¹⁷

Edâyı Hanefî usulcülerin bir kısmı iki şekilde incelerken bazıları da üç kısımda ele almaktadır. İki şekilde ele alanlar edâyı, vasıflarını tam olarak yerine getirip getirmemeye göre *kâmil edâ* ve *kâsır edâ* şeklinde incelerken üç kısımda ele alanlar bu iki çeşide bir de *kazâya benzeyen edâyı* eklemektedirler.

1.1. Kâmil Edâ

Kâmil edâ, emredilen şeyin bütün vasıflarıyla emredildiği şekilde yerine getirilmesidir.¹⁸ Bu tür edâyı genelde namazın vaktinde cemaatle kılınması örnek olarak gösterilir.¹⁹ Namazın, namaz için belirlenmiş vakitte kılınması edâ sorumluluğunu yerine getirmek demektir. Namazın ta’dîl-i erkâna riayet ederek ve diğer istenen özellikleriyle

¹³ Suleymân b. el-Eş’âs es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, ts.), “İcare”, 45; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu’âd ‘Abdulbâkî (Mısır: Şirketu Muştafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975), “Büyû”, 38.

¹⁴ Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsa Debûsî, *Takvîmü’l-edille fî usûli’l-fıkıh*, thk. Halil Muhyiddin el-Mîs (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2016), 87.

¹⁵ Abdul’azîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 1/134.

¹⁶ Pala, *Emir ve Neyih*, 292.

¹⁷ Debûsî, *Takvîm*, 87.

¹⁸ Serâhsî, *Usûl*, 1/48.

¹⁹ Şâşî, *Usûl*, 146; Serâhsî, *Usûl*, 1/48.

birlikte cemaatle kılınması ise bu edânın tam bir şekilde yerine getirildiği anlamına gelmektedir ki edâyı kâmil yapan da bu vasıfların edâyâ bitleştirilmesidir.²⁰ Namazı cemaatle kılmanın farz veya vacip olmadığını (müekkede sünnet olduğunu) söyleyen Hanefiler cemaatle kılmayı namazın en önemli vasıflarından biri kabul etmektedirler. Çünkü namaz kılmak emredilmiş, ayrıca cemaatle ve ta’dîl-i erkâna riayet ederek ifa edilmesi istenmiştir. Dolayısıyla cemaatle kılınan namaz edânın en kâmil şeklidir.

Tavafin abdestli bir şekilde yapılması, gasbedilen bir malın gasbedildiği andaki bütün vasıflarını korur halde sahibine geri verilmesi, satıcı ve alıcı arasında gerçekleşen bir alışveriş akdinde malın müşteriye satım anındaki bütün şartlar ve vasıflar muvacehesinde teslim edilmesi, müşterinin de semeni eksiksiz olarak satıcıya teslim etmesi kâmil edâyâ örnek olarak verilebilir.²¹ Bu örneklerden anlaşılacağı üzere edâ sadece Allah’a karşı yerine getirilmesi gereken vaciplerle ilgili değil kullara karşı yerine getirilmesi gereken sorumlulukları da ihtiva etmektedir. Nitekim insanların birbirlerine olan borçlarının ödenmesinde aslın ifâsına edâ, bedelin ifâsına da kazâ denmektedir.²²

1.2. Kâsır Edâ

Bu tür edâ, emredilen şeyin emredildiği vakitte yapılması itibariyle edâdır. Ancak en güzel şekilde yerine getirilmesini sağlayan bazı vasıfların eksik olması nedeniyle de kâsır olmaktadır.²³ Namazın münferiden kılınması, yine ta’dîl-i erkâna riayet edilmeden kılınan namaz, abdestsiz bir şekilde tavaf yapmak bu kısım edâyâ örnek olabilir. Bu tür ibadetler sahih olmakla birlikte kâmil edâyâ göre vasıflarındaki eksikliklerden dolayı kâsır/noksan kabul edilmiştir. Şayet noksanlığın giderilme imkânı varsa giderilir, yoksa noksanlıkla birlikte emrin mücebi yerine getirilmiş olur.

Yukarıda cemaatle kılınan namazın kâmil edâyâ örnek verildiği belirtilmişti. Ancak namazın kâmil edâ olarak yerine getirilmesi için mutlak olarak cemaatle kılınması da yeterli değildir. Şöyle ki kâmil edâ olabilmesi için namazın iftitah tekbirinden selama kadar bütün rükünlerinin cemaatle kılınmış olması gerekir. Yani namaza sonradan yetişen kişinin (mesbûkun) namazı her ne kadar bir kısmını imamla birlikte kılmış olduğundan tek başına kılınan namazdan daha faziletli olsa da imam selam verdikten sonra imamla birlikte kılmadığı rekâtları tamamlaması münferiden gerçekleştiği için bu, kâmil edâ olmaktan çıkmıştır. Bu yüzden imama sonradan yetişen kişinin imamın selamından sonra imamla birlikte kılmadığı rekâtları kendisi tamamlarken kıraati yapması gerekmektedir. Bu kıraati de (münferid olarak kıldığı için) cehri değil hafî (sessiz) yapmalıdır. Yine bu kişi için imamdan sonra sehiv secdesi gerektiren bir durum söz konusu olduğunda bu secdeyi

²⁰ Abdul’azîz el-Buḥârî, *Keşfu’l-esrâr*, 1/147.

²¹ Şâşî, *Usûl*, 146.

²² Pala, *Emir ve Neyih*, 96.

²³ Şâşî, *Usûl*, 150.

yapması gerekir. Ayrıca mesbûk olan kişinin başkasına imamlığı sahih olmadığından bir başkası bu kişiye uyamamaktadır. Tüm bunlar mesbûkun namazının kâsır edâ olduğunu göstermektedir.²⁴

Abdulazi el-Buhârî, mesbûkun namazını kâsır edâ saymakla birlikte bunun münferid kılınan namazdan daha kâsır olduğunu söyler. Çünkü mesbûkun namazının bir kısmında kılınan namaz münferiden kılındığı için sonradan edâ edilen rekâtlarda kıraat, gerektiği durumda sehiv secdesi yapmasının gerekliliği bulunmasına rağmen imama uyarak iftitah tekbirini aldığı (namaza başladığı) için daha sonradan gelen bir başka kimsenin bu kimseye uyması mümkün değildir.²⁵ Hâlbuki baştan sona münferid kılan kişiye daha sonra bir başkasının uyması mümkündür.

Kâsır edâya, muamelâtla ilgili sarf akdinde bedelin veya selem akdinde ra'sû'l-mâlin (anaparanın) züyûf (kalitesiz, katkılı para) olarak ödenmesi örnek olarak verilebilir. Zira bedelin züyuf olması vasfında bir kusurun olması anlamı taşımaktadır. Bu sebeple Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve İmam Muhammed'e (öl. 189/805) göre züyûf olarak kabzedilen malın akit meclisinde geri verilmesi ve ödenecek şeyin ceyyid (katkısız, saf para) olmasını aynı mecliste talep etmesi gerekir. Eğer mal kâbızın elindeyken helak olursa onun aleyhine helak olmuştur. Her ne kadar bu mal züyûf olsa da malı teslim alan kimse malın helak olmasından sonra karşı taraftan bu noksanlığı talep etme hakkı yoktur. Cevdet (katkısız olmak), malda bulunması zorunlu olan bir şey değil, asıl maldan bağımsız başlı başına bir sıfattır. Bu sıfattan mahrum olarak ödenmesi kâsır edâ olduğunu göstermektedir.²⁶

Kâsır edâda, yerine getirilmesi istenen emrin emredildiği şekilde yani rükünlerinde bir eksiklik bulunmadan yerine getirilmesi gerekmektedir. Yani dört rekatli bir namazın bazı rükünlerinin eksik yapılması edâ değildir. Veya oruçta yeme içme fiilinden istenilen vaktin tamamında uzak durulması gerekmektedir. Günün bir kısmında yeme ve içmeyi terk edip bir kısmında da yiyip içmek orucun eksik bir şekilde edâ edildiği anlamına gelmez. Yine birine olan borcun bir kısmının ödenmesi borcun kâsır bir şekilde ödenmesi anlamına gelmez. Buradaki kâsır ifadesiyle kastedilen, emredilen şeyin aslından bağımsız olan vasıflarındaki eksikliktir. Daha açık bir ifadeyle edâyı kâsır yapan kusur, emredilen şeyin aslında değil vasıflarında bulunmalıdır. Namazın farz olan bütün rükünleri yerine getirilmekle birlikte rükünlerden bağımsız olarak yapılması istenen vasıflarıyla kılınması kâmil, bu vasıflarından yoksun bir şekilde yerine getirilmesi de kâsır edâ olmaktadır. Yine zekât emrinin yerine getirilmesi için istenen malın en iyisi olması (örneğin koyunlar içinden en semizinin zekât olarak verilmesi) kâmil, o malın içinden değersizlerden olması (zekâtlık koyunun hayvanlar içinden en çelimsizi seçilerek belirlenmesi) kâsır edâdır.

²⁴ Serâhsî, *Usûl*, 1/48.

²⁵ Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/147.

²⁶ Serâhsî, *Usûl*, 1/54.

1.3. Kazâya Benzeyen Edâ (Şebîh bi'l-Kazâ)

Bazı usulcüler edânın üçüncü kısmı olarak *kazâya benzeyen edâyı* eklemektedir. Bu tür edâ, emredilen şeyin vaktinde yapılmasından dolayı edâ anlamı taşımaktadır. Bununla birlikte bunun kazâya benzeyen yönü de vardır. Bu tür edâyâ verilen örnek genelde lâhık'ın namazıdır. Şöyle ki lâhık iftitah tekbirini imamla birlikte alıp namaza başlayan ancak namaz esnasında uyuyakalan veya abdesti bozulup, abdest aldıktan sonra imamla birlikte namazına devam eden, imam selam verdikten sonra da kılamadığı rekâtları tamamlayan kişidir. Bu kişinin namazı emredildiği vakitte kılmasından dolayı edâ kapsamında değerlendirilir. Ancak imamla birlikte kılamadığı rekâtların daha sonradan münferiden tamamlanması kazâya benzemektedir. Çünkü bu kimse imamla birlikte namaza başlamış ancak daha sonra imama uyma fiili fevt olmuştur. İmamla birlikte kılamadığı rekâtları bir yerde imamla kılmış gibi bir durum söz konusudur ki imam olmadan namazı imamla birlikte kılmış olmak mümkün değildir. Yani lâhıkın namazı, aslı itibariyle vaktinde kıldığı için edâ, bazı rekâtlarını imamla birlikte kılarken geçirdiği için ve o geçirdiği rekâtları daha sonra münferiden kıldığı için vasfı itibariyle kazâ olmaktadır.²⁷

Serâhsî, başkasına ait belli bir köleyi mehir olarak belirlemek suretiyle bir kadınla evlenen kişinin bu köleyi satın alıp karısına teslim etmesini kazâ mesabesindeki edâyâ örnek olarak verir. Nikâhta belirlenen bu kölenin kadına teslim edilmesi –ki o kadın bu kölenin hak sahibidir- edâdır. Kadının bu köleyi kabul etmeme gibi bir hakkı yoktur. Çünkü başkasına ait bir malın nikâhta mehir olarak belirlenmesi nikâhın sıhhatine engel değildir.²⁸ Fakat bu, aynı zamanda kazâ anlamı da taşıyan bir edâdır. Adam köleyi satın aldığı ancak henüz karısına teslim etmediği sürece kölenin mülkiyeti kendisindedir. O köle üzerinde her türlü tasarruf yetkisine sahiptir. Azâd edebilir, satabilir veya teslim etmeden kendisi kullanabilir. Kadın da bu köleyi teslim almadığı sürece mülkiyetine girmediği için köle üzerinde her hangi bir tasarrufta bulunamaz. Köleyi teslim almadan azâd etmesi veya satması geçerli değildir. Hatta bu köle, kadının babası olsa bile kadın teslim almadığı sürece aleyhine azâd olmaz. Dolayısıyla kocanın nikâh esnasında kendisine ait olmayan bir malı nikâh akdinde belirleyip aynı malı karısına teslim etmesi kazâ manası barındıran edâ olmaktadır.²⁹ Serâhsî'nin ifadesinden akit esnasında belirlenen köleyi karısına teslim ettiği için bunun bir edâ olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunun kazâya benzer tarafı da vardır. O da kendisine ait olmayan bir malı belirlediği için aslında akitte belirlenen mehrin kıymeti ödenmiş gibi olmasındandır.

Edâyı kâmil ve kâsır şeklinde iki kısımda değerlendirenlerin, üçüncü kısım olan *kazâya benzeyen edâyı* da kâsır edânın içinde değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Aslında bu

²⁷ Abdullatif İbn Melek, *Şerhu Menari'l-envâr fi usuli'l-fıkıh* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1308), 38.

²⁸ Bu şekilde bir tesmiyeden sonra belirlenen kölenin kadına teslim edilme imkânı olmazsa koca kölenin kıymetini ödemekle mükellef olur. bk. Serâhsî, *Usûl*, 1/55.

²⁹ Serâhsî, *Usûl*, 1/55.

üçüncü kısım edânın kazâya benzer yönü doğal olarak kâsır olduğu anlamına gelmektedir. Ne var ki bazı usulcülerin bunu kâmil ve kâsır edâdan sonra edânın üçüncü çeşidi olarak ele alması bunu kâsırdan daha aşağıda bir çeşit olduğunu düşünmüş olmalarındandır. Zira kazâya benzeyen yönü bunu göstermektedir ve kazâ ile edâ asla eşit değildir. Kazâ edânın yerine getirilme imkânı olmadığı durumlarda gereklidir. Bu yüzden aşağıda da ifade edileceği üzere kazâ, edânın aynı değil, benzeridir. Kazâya benzeyen edâdaki kazâya benzerliğe sebep olan kısmının edânın aynı değil misli olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden lâhıkın namazında, imam selam verdikten sonra imamla birlikte kılamadığı rekâtları tamamlarken kırâati yapması gerekmez. Çünkü imamla birlikte başladığı namazın rekâtlarını tamamlamaktadır. Sonradan kılınan rekâtların her ne kadar edâ olsa da kazâya benzerliğinden dolayı bu gereklidir. Hâlbuki kâsır edâ olarak anlatılan mesbûkun sonradan tamamladığı namazlarda kıraat gereklidir. Sonradan münferid olarak kıldığı rekâtlarda sehiv secde yapmayı gerektirecek bir durum olduğunda secde yapması gereklidir. Çünkü imamla başladığı namazın rekâtlarını edâ etmiş değildir. Hulâsa mesbûkun namazı bir kısmı kâmil, bir kısmı münferid kılındığı için kâsır namazken; lâhıkın namazı bir kısmı kâmil olmasına rağmen bir kısmı da kazâya benzediğinden, mesbûkun namazından daha aşağıda³⁰ sayılabilecek bir edâ olmaktadır.

2. Kazâ

Sözlükte hükmetmek, yerine getirmek, bir şeyi kesmek (bitirmek), tamamlamak, emretmek, bildirmek gibi manalara gelmektedir.³¹ Istılahta kaza, Teftâzânî (öl.792/1390), İbn Hümam ve İbn Emîru Hâc (öl. 879/1474) başta olmak üzere bazı usulcüler tarafından, *emirle sabit olan vacibin mislinin/denginin teslim edilmesi*³² şeklinde tanımlanmıştır. Şâşî bu tanıma *müstahikkına* kaydını ekleyerek *emirle sabit olan vacibin mislinin müstahikkına teslim edilmesi* diye tanım yapmaktadır.³³ Semerkandî ve Abdulaziz el-Buhârî gibi bazı usulcüler ise kazâyı, *muayyen bir vakitte yapılması emredilmiş olan bir ibadetin, kendisi için belirlenmiş vaktin geçmesinden sonra yerine getirilmesi*³⁴ şeklinde tanımlamaktadır. İlk önce verilen tanımda genel olarak emredilen şeyin vakti dışında yapılmış olmasına değinilmemişken Semerkandî ve Abdulaziz el-Buhârî gibi usulcülerin tanımında bu vaktin geçmiş olmasına dikkat çekilmiştir. Buna göre son tanımda kaza, vakit dikkate alarak ele

³⁰ Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/147.

³¹ Ebû Manşûr 'Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâîl eş-Se'âlibî, *Fıkhu'l-Luğa ve Sırru'l-'Arabîyye*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (b.y.: y.y., 1422/2002), 161; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-Süyûtî, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, thk. Fuâd 'Alî Manşûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1998), 1/306.

³² Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavdîh*, 1/308, 309; İbnü Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 9/507; İbn Emîr-i Hâc, *et-Takrîr*, 2/121.

³³ Şâşî, *Usûl*, 146.

³⁴ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl fî netâ'ici'l-'ukûl*, thk. Muhammed Zekî 'Abdilberr (Katar: Matâbi'u'd-Dûha'l-Hadîsse, 1404), 1/63; Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/135.

alınmış, önceki tanımlarda ise emredilen şeyin misline vurgu yapılmıştır. Yani ilk tanıma göre kaza edilen şey edâ ile emredilen şeyin aynısı değilken son tanıma göre bunun aynı veya benzeri olduğuna dair bir açıklama yoktur. Dolayısıyla ilk tanım kazanın edâ ile farklı şeyler olduğunu beyan etmesi açısından daha ayırt edici bir tanım olmasına rağmen Semerkandî ve Buhârî'nin yaptıkları tanımda vurguladıkları *vaktin geçmesinden sonra yerine getirilmesi* kaydı dikkate şayandır. Binaen aleyh her iki tanımı da kapsayacak şekilde kazâyı, *emirle sabit olan vacibin vakti geçtikten sonra mislini/benzerini yerine getirmek* şeklinde tanımlamak doğru olacaktır.

Esasen ibadetlerde asıl olan edâ şekliyle yerine getirilmesidir. Ne var ki insan nisyanla maluldür. İbadetlerini bilerek veya bilmeyerek zamanında yapamadığında onu kaza etmesi vaciptir. Her hangi bir mazerete binaen zamanında yapılamayan ibadetlerin kazasının yapılacağına ayetlerde yeterince delil vardır. “*Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar*”³⁵ ayeti bu delillerden birisidir. Bilerek ve isteyerek mazeretsiz bir şekilde zamanında yapılamayan ibadetin kaza edilmesinin gerekliliğine Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ramazan ayında bilerek cinsel ilişkiye giren kişiye hem keffareti hem de o günün kazasını emretmesi de delil olarak verilebilir. Dolayısıyla mazeretli veya mazeretsiz bir şekilde yapılmayan bütün ibadetlerin sonradan mutlaka kaza edilmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.³⁶ Tam da bu noktada kazayı gerektiren emrin edâyı gerektiren emirle aynı olup olmadığı yönünde ihtilaflar meydana gelmiştir. Iraklı Hanefî usulcüler kazayı gerektiren emrin edâyı gerektiren emir olmadığını, kaza edilecek vakitte ayrı bir emirle kazanın vacip olduğunu söylemektedirler. Çünkü emirle vacip olan şey ibadetin edâsıdır. İbadetlerin illetini tespit etmekte içtihadı yer yoktur. Emrin vakitle kayıtlı olması vacibin o vakitte yerine getirilmesini gerektirir. İbadetin manası da ancak emre imtisal ile gerçekleşir. Dolayısıyla vakitle kayıtlı olan emirlerde bu emir, vakit çıktıktan sonra kaza edilmesinin de sebebi olamaz. Nitekim Ramazan orucunu kazaya bırakmak zorunda olanlar için “*Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar*.”³⁷ şeklinde gelen ayet bunu göstermektedir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “*Kim uyuyakalır veya unutursa namazını hatırladığı zaman kılsın*”³⁸ hadisi şerifi de kazayı gerektiren emrin edâyı gerektiren emir olmadığına delalet etmektedir. Yine muayyen vakit için kiralanan kişinin, işi yapmadığında vakit geçtikten sonra kiraya konu olan işin aynısını teslim etmesi gerekmez. Eğer kiralayan kişi o işi yaptırmak isterse tekrar bu akdi yapmaları gerekir. Tüm bu

³⁵ el-Bakara 2/184.

³⁶ İbn Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî Mâlik b. Enes, Muhammed b. Hasan eş-Şeybani, *Muvatta'u'l-İmam Malik bi-Rivayeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani*, thk. Abdulvehhab Abdullatîf (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, byy), 122.

³⁷ el-Bakara 2/184.

³⁸ Ebû ‘Abdillâh b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fu’âd ‘Abdilbâkî (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye - Faysal ‘İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.), “Salât”, 10; Ebû Dâvûd, “Salât”, 11; Tirmizî, “Salât”, 16.

gerekçelerden dolayı kazayı gerektiren emirle edâyı gerektiren emir aynı değildir. Kazânın vücubiyeti için ikinci bir emrin bulunması gerekmektedir.³⁹ Bu görüş Iraklı Hanefîler, Sadru'l-İslâm Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493.1100) ve Alâeddin es-Semerkindî'ye (öl. 539/1144) nispet edilmektedir.⁴⁰

Hanefîlerin büyük çoğunluğu ise kazayı gerektiren emrin edâyı gerektiren emirle aynı olduğu, ikinci bir emre gerek olmadığı kanaatinde. Bu görüşte olanlara göre namazın ve orucun kazasının meşruiyeti nas ile sabittir ve bu akılla anlaşılabilir. Belli bir vakitte emredilen şey doğal olarak vakit çıktıktan sonra da emredilmiştir. Vaktin çıkmış olması vacibin bizzat düşmüş olmasını gerektirmez. Ne var ki vakit çıktığı için o emredilen şeyin benzerini yerine getirmek suretiyle bu emrin mûcebi yerine getirilmiş olur. Nitekim gece namazlarını kazaya bırakan kişiler, gündüzleyin bu namazları cemaatle kaza etmek istemeleri halinde imam olan kişi namazda kıraati sesli yapar. Aynı şekilde gündüz namazları geceleyin cemaatle kaza edildiğinde imam olan kişi kıraati sessiz yapar. Yine seferi olan kişi kazaya kalan dört rekâtı namazını mukimken kaza edeceğinde iki rekât; mukimken kazaya kalan dört rekâtı namazları seferdeyken kaza edeceğinde dört rekât olarak kılar. Şayet kaza edâdan ayrı bir emirle gerekseydi bu namazların kaza edildiği andaki duruma göre kaza edilmesi gerekirdi.⁴¹ Burada şunu da hatırlatmamız gerekir ki bu ihtilaflar aşağıda anlatılacak olan misl-i ma'kûl ile kazâ için geçerlidir. Misl-i gayr-i ma'kûl ile kazânın başka bir delil ile gerektiği konusunda ittifak vardır.⁴²

Usulcüler kazanın da farklı çeşitlerinin olduğunu belirtmektedirler. Bazı usulcüler bunu da edâ gibi kâmil ve kâsır şeklinde⁴³ değerlendirirken çoğunluk *misl-i ma'kûl ile kaza* ve *misl-i gayr-i ma'kûl ile kaza* şeklinde ikiye ayırmaktadırlar. Esasen aşağıda anlatılacağı üzere kâmil ve kâsır şeklindeki kazâları, misl-i ma'kûl ve misl-i gayr-i ma'kûl içinde değerlendirilmesi mümkündür. Bu yüzden biz usulcülerin çoğunluğu tarafından kullanılan *misl-i ma'kûl ile kazâ* ve *misl-i gayr-i ma'kûl ile kazâ* şeklinde kullanacağız. Şunu da belirtmek isteriz ki kazânın kısımlarına edâyâ benzeyen kaza (veya edâ manasındaki kazâ)yı da ekleyenler vardır. Ancak bu üçüncü tür kazanın da misl-i ma'kûl ve gayr-i ma'kûl ile kazâ içerisinde değerlendirilmesi mümkündür.⁴⁴ Nitekim Ebû'l-'Usr el-Pezdevî (öl. 482/1089) ve onun eserini şerh eden Abdulaziz el-Buhârî, kazâyı taksim ederken önce *misl-i ma'kûl* ve *misl-i gayr-i ma'kûl* şeklinde ikiye ayırmış⁴⁵ daha sonra detaylandırırken edâ manası

³⁹ Serâhsî, *Usûl*, 1/45-46.

⁴⁰ Semerkandî, *Mîzânü'l-uşûl*, 1/222; Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/139.

⁴¹ Serâhsî, *Usûl*, 1/46.

⁴² Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/139.

⁴³ Şâsî, *Usûl*, 158.

⁴⁴ Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/149.

⁴⁵ Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/149.

barındıran kazâyı da örneklendirerek anlatmışlardır.⁴⁶ Bu kazâ çeşitlerinden her birinin, edâda olduğu gibi hukûkullah ile ilgili olanlar ve hukûk-i ibâda yönelik olanları vardır.⁴⁷

Hanefî usulü, kazayı teknik bir mesele olarak değil, emrin vücûba delaleti bağlamında usûlî hiyerarşinin bir parçası olarak ele alır. Bu da fiilin eda veya kaza olarak ifasını, yalnızca uygulama değil, teorik bir öncelik meselesi haline getirir.

2.1. Misl-i Ma'kûl ile Kazâ

Misl-i ma'kûl ile kazâ, emredilen şeyin edâsı mümkün olmadığına ve kazâ yapılması gerektiğinde ilk emredildiği şekilde onun benzerinin yerine getirilmesi demektir. Meselâ kazaya kalan namazın, namaz kılarak, orucun oruç tutularak, birine olan nakit borcun, nakit olarak ödemek suretiyle yerine getirilmesi kazâ bi-misl-i ma'kûldür. Âmir tarafından istenen şeyin zamanında yerine getirilmeyip daha sonra yerine getirilirken ilk emredildiği şekilde yerine getirilmesi aklın da hükmettiği durum olduğundan buna *akılla anlaşılabilen* manasındaki *misl-i ma'kûl ile kazâ* denilmiştir. Ancak Hanefîlerin dikkat çektiği bir husus vardır ki o da, zamanında yerine getirilmeyen yükümlülük, yerine getirilmesi zamanındaki istenen yükümlülüğün aynısı olmayıp onun misli ve benzeridir. Daha açık bir ifade ile kazâ, edânın aynısı değil benzeridir. Bu kategorik ayrım kazânın, edâ için sabit olan emirle aynı emir olduğu yönündeki ilkelerine dayanmaktadır ki bu, gayet tutarlı bir yaklaşımdır.

Bu tür kazâ, edâda olduğu gibi ilk istendiği şeklin bütün vasıflarıyla yerine getirilip getirilmemesi açısından kâmil ve kâsır olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Meselâ kazâyı kalmış namazın, cemâatle ve ta'dîl-i erkâna riayet ederek kaza edilmesi *kâmil misl-i ma'kûl kazâ*; münferiden kılınması ise *kâsır misl-i ma'kûl ile kazâ* olarak isimlendirilir.

Hırsızlık yapan kişinin çaldığı malı bizzat geri vermesi gerekir. Eğer çaldığı malı bizzat geri verme imkânı yoksa yani o malı helak etmiş, satmış veya bir şekilde yok etmişse misliyâtta ise mislini, kıyemiyâtta ise kıymetini ödemek zorundadır. İşte bu durumda çalınan malın bizzat kendisinin teslim edilmesi edâ, mislinin teslim edilmesi kâmil misl-i ma'kûl ile kazâdır. Örneğin bir ton buğday çalan kişi bizzat o çaldığı malı geri ödeme imkânı varsa (yani buğday gâsıbın elindeyse) onu aynen teslim etmesi gerekir. Eğer elinden bir şekilde çıkarmışsa o buğdayın miktarınca mislini teslim etmesi gerekir. Şayet o buğdayın benzerini temin etme imkânı yoksa (yani çarşı pazarda benzeri bulunmayan bir buğday çalmış ve yok etmişse) o zaman kıymetini teslim etmesi gerekir ki bu son ödeme şekli kâsır misl-i ma'kûl ile kazâdır. Çünkü bir malın aynının veya benzerinin teslim edilme imkânı olmadığına kıymetinin ödenmesinin gerektiğini akılla anlayabiliriz. Kâsır misl-i ma'kûl ile kazânın kâmil misl-i ma'kûl ile kazanın halefi olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde bir malın edâsı mümkünken kazâsı, kâmil ma'kûl misli ile kazâsı mümkünken de kâsır misl-i ma'kûl ile kazâsı mümkün değildir. Dolayısıyla çalınan malın bizzat elde mevcut olması halinde o mal dışında başka bir malı vermek caiz olmadığı gibi elde mevcut olmadığına ve benzerini

⁴⁶ Abdul'azîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/157.

⁴⁷ Abdul'azîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/133.

vermek imkânı bulunduğu da kıymeti ödenemez. Edâ kazâya göre asıl, kazâ da edâyâ göre haleftir. Yine kâmil misl-i ma'kûl ile kazâ, kâsır misl-i ma'kûle göre asıl; kâsır misl-i ma'kûl kazâ da kâmil misl-i ma'kûle göre haleftir. Asıl varken halefe gidilemez.⁴⁸

2.2. Misl-i Gayr-i Ma'kûl ile Kaza

Misl-i gayr-i ma'kûl ile kazâ, emirle sabit olan hükmün benzeriyle değil de nasta belirtilen farklı bir şeyle yerine getirilmesidir. Bu tür kazâ akılla idrak edilemediği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Meselâ, oruç tutmaya güç yetiremeyecek şekilde aciz olan kişinin fidye vererek bu ibadeti yerine getirmesi, hacca gidemeyecek kadar aciz olan birinin masrafları üstlenerek bir başkasını göndermesi bu tür kazâyâ örnek verilebilir. Çünkü bu ibadetlerin hiç birinde edâsı istenen hükümle kazâsı istenen hükümler arasında aklın katkısı yoktur. Oruçla fidye arasında ne sureten ne de mana olarak bir benzerlik vardır.⁴⁹ Orucun rûknü mideyi aç bırakmak iken bunun yerine fidye vermek esasen bir başkasına yedirmek ve içirmek manası barındırmaktadır. Dolayısıyla oruç yerine fidyenin verilmesi aklın anlayabileceği bir durum değildir. Aynı şekilde hac ibadetini bizzat kendisi yapan ve hac masraflarını kendisi için harcayan kişi ile ona vekâleten hac yapacak kişinin yapması ve başkasının (vekilin) fiili dolayısıyla masraflarını üstlenmek arasında akılla idrak edilebilecek bir benzerlik yoktur.⁵⁰ Ne var ki bu tür kazâların ne şekilde yerine getirileceğinin nasla sabit olması gerekmektedir. Çünkü aklın bu tür kazâlarda yetkisi yoktur. Meselâ orucun fidye ile kazâ edilebileceği nasla sabittir. Aklın bunu anlama imkânı yoktur. Kur'an-ı Kerim'de oruç tutamayacak kişiler için *وَعَلَى الَّذِينَ يَطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ* "Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir."⁵¹ buyurulmaktadır. Bu ayette oruç yerine fidyenin verilmesiyle orucun kazâsının bu şekilde olacağı belirtilmektedir. Yine hacca gidemeyecek birinin yerine masraflarını ödeyerek bir başkasını göndermesinin gerekliliği misl-i gayr-i ma'kûl kazâdır. Hacc vazifesini yerine getiremeyen kişinin bunu vekil göndererek ödeyebileceği de nasla sabittir. Bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayet edilen *Has'amîyye hadisi* şeklinde meşhur olan hadis rivayet edilmektedir. İbn Abbas'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Has'am kabilesinden bir kadın vedâ haccı senesinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek "Ey Allah'ın Rasûlü! Cenab-ı Hakk'ın kulları üzerine haccı farz kılması ile ilgili emri, babama binek üzerinde duramayacak derecede yaşlı iken ulaştı. Onun adına (vekâleten) haccedersem, borcu ödenmiş olur mu?" diye sordu. Rasûlüllah (s.a.v.): "evet, olur" diye cevap verdi.⁵² İbn Abbas'ın (r.a.), aynı konuda

⁴⁸ Büyük Ali Haydar Efendi, *Usûlu Fıkıh Dersleri* (İstanbul: Mektebetü'l-Furkan, 1998), 77.

⁴⁹ Serâhsî, *Usûl*, 1/49.

⁵⁰ Serâhsî, *Usûl*, 1/50.

⁵¹ el-Bakara 2/184.

⁵² Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır (b.y.: Dâru Tavk'en-Necât, 1422), "Cezâü's-sayd", 21; "Megâzî", 79; "İsti'zân", 2; Ebu'l Huseyn İmâm Müslim

bir başka rivayeti de şöyledir: Cüheyme kabilesinden bir kadın Rasûl-i Ekrem’e (s.a.v.) gelerek: “Annem haccetmeyi nezretmişti, fakat haccetmeden vefat etti. Onun adına haccedeyim mi?” dedi. Rasûlullah (s.a.v.): “Annen üzerinde (insanlara ait) bir borç bulunsaydı, sen onu ödemez miydin?” diye sordu. O kadın da “öderdim” deyince Rasûlullah: “O halde Allah hakkını da ödeyiniz. Çünkü Allah hakkı edâ edilmeye daha çok lâyıktır.” buyurdu.”⁵³

Misl-i gayr-i ma’kûl ile kazânın akılla idrak edilemeyecek şekilde kazâ edilmesi ve dolayısıyla kazâ şeklinin nas ile bildirilmiş olması nedeniyle bu tür kazâyâ, hakkında nas bulunmayan şeylerin kıyas edilmesi mümkün değildir. Daha açık bir ifade ile hakkında nas bulunan oruç hakkındaki fidye ile kazâ edilme hükmünün, fidye ile kazâ edilebileceği konusunda hakkında nas bulunmayan namaz ve hac gibi diğer ibadetlere kıyas yoluyla geçirilmesi mümkün değildir. Akılla kavranılamayacak şekilde vârid olan nas varid olduğu alana hasredilir ve ona kıyas yapılamaz.⁵⁴ Bu sebeple kazâyâ kalan namazın ancak namaz kılarak kazâ edilebileceği yönünde fıkıhçıların ittifak ettikleri görülmektedir. Namaz o kadar önemli bir ibadettir ki fıkıh kaynaklarında ayakta kılamayacak kişinin, oturarak; oturamayan kişinin yatar vaziyette başı ile imâ ederek; başı ile de ima edemeyecek kişinin de iyileştiği zamanda kazâ etmek üzere namazını ertelemesi gerektiği belirtilmektedir.⁵⁵ Kaynaklarda kullanılan ifadelerin dikkatle seçildiğini söylemek mümkündür. Zira namazı kılamayacak kişinin bunu oruçta olduğu gibi fidye ile ödeyebileceğini söyleyen hiçbir fakih yoktur. Yine ima bile yapamayacak ve iyileşme ümidi olmayan kişi için bile “namazı terk eder” ifadesi kullanılmamaktadır. Yani namazla ‘terk’ kelimesi birlikte kullanılmamış, bunun yerine *daha sonra kazâ etmek üzere tehir eder* ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre namazın fidye ile kazâ edilmesi konusunda nas bulunmadığı için ve kesin bir şekilde namaz emredildiği için namaz ancak yine namaz kılarak kazâ edilebilir. Şayet namazın fidye ile kaza edilebileceği düşünülseydi oruç tutamayan kişinin fidye vermesinin

b. Haccâc, *el-Musnedi’s-şahîh*, thk. Muhammed Fu’âd ‘Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), “Hac”, 407; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 25.

⁵³ Buḥârî, “Cezâu’s-sayd”, 20; “İtisâm bi’l-kitâbi ve’s-sünneti”, 12.

⁵⁴ Serâhsî, *Usûl*, 1/50.

⁵⁵ Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *el-Muhtaşar* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.), 18; Zeynüddîn Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. ‘Abdülkâdir Hanefî Er-Râzî - ‘Abdullah Nezîr el-Ahmed, *Tuḥfetü’l-Mülûk* (Beyrut: Daru’l-Beşâ’iri’l-İslamiyye, 1996), 1/101; Ebû’l-Fazl Mecdüddîn ‘Abdullâh b. Maḥmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta’alili’l-Muhtâr* (Beyrut: Matba’atü’l-Halebî, 1937), 5/77; Haddâdî, *Cevhere*, 1/80; Muhammed b. Feramûz b. Ali Molla Hüsrev, *Dürerü’l-hükkâm şerh-u ğureri’l-ahkâm (Şürrünbülâli’nin Hâşiyesi ile birlikte)* (b.y.: Dâru İhyâ’i’l-Kütübî’l-Arabiyye, ts.), 1/128, 129; Bedruddîn el-‘Aynî, *el-Binâye şerhu’l-Hidâye*, 2/643; İbnü Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 2/5; İbrâhîm el-Halebî, *Multekâ’l-ebhur*, thk. Ḥalîl ‘İmrân el-Manşûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 4/229; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nuceym, *el-Baḥrû’r-râ’ik şerhu Kenzi’d-dekâ’ik* (b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 2/124; ‘Abdülğani b. Tâlib b. Hammâde b. İbrâhîm el-Guneymî ed-Dımaşkî el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi’l-Kitâb*, thk. Muhammed Muḥyîddîn ‘Abdulḥamîd (Beyrut: Mektebetu’l-İlmiyye, 1429), 1/100.

gerekli görüldüğü gibi, namaz kılamayacak kişinin de fidye ile kazâ yapabileceği söylenir ve “daha sonra kazâ etmek üzere namazı erteler” ifadesi kullanılmazdı.

Hanefîlerde durum bu şeklideyken namazın kişi öldükten sonra fidye ile kazâ edilmesi (ıskât-ı salât) yönündeki İmam Muhammed’e dayandırılan görüş tartışmalara sebep olmuştur. Şöyle ki İmam Muhammed’in namaz borcu ile ölen kişinin namazının fidye ile ödenmesi konusunda “İnşaallah bu (fidye, namazın ıskatı için) yeterli olur” şeklinde ifade ettiği aktarılmaktadır.⁵⁶ Buna göre doğal olarak namazın fidye ile kazâ edileceği hususunda nas bulunmadığı halde hakkında nas bulunan oruca kıyas yapıldığı ve orucun fidye ile kazâsının ma’kûlül-ma’nâ olmadığından buna kıyas yapılamayacağı yönünde itirazlar gelmektedir. Hanefî usulcüler bu itirazlara cevap vermekte ve İmam Muhammed’in bu ifadesini tevîl etmektedirler. Onlara göre de namaz kişi hayatta iken fidye ile kazâ edilemez. Dolayısıyla namaz gibi fidye ile kazâ edilmesi hususunda nas bulunmayan ibadetlerin fidye ile kazâsı yeterli değildir. Çünkü kıyas yapabilmek için hükmün akılla kavranabilir olması gerekir. Oruç için fidye ile kazâ edilmesi aklın kavrayabileceği bir hüküm olmadığına göre bu hükme diğer ibadetleri kıyas etmek de caiz değildir. Ne var ki İmam Muhammed bir insanın Allah’ın huzuruna namaz borcu ile gitmesinin istenmediğinden dolayı öldükten sonra namaz borçları için fidye ödenmesi halinde yeterli olacağı ümidiyle bu şekilde görüş beyan etmiştir. İmam Muhammed’den aktarılan ifadedeki *inşâallah* ifadesi de bunun oruca kıyas yapılmadığını,⁵⁷ aksine namaz borcunun düşürülmesi (Allah’ın affetmesi) ümidi taşıdığındandır. Bunun ötesinde hiçbir fakihe göre fidye, namazın kazâsı için yeterli değildir.

Serâhsî, oruçtaki fidye ile kazânın kıyas yoluyla namaza da verilemeyeceğini kabul etmekle birlikte bunun akılla kavranılıp kavranılamayacağı yönünde iki ihtimalin bulunduğunu söyler. Bunlardan birincisine göre her ne kadar vâkıf olamasak da bunun ma’kûlül-ma’nâ olma ihtimali vardır. Zira namaz ibadet olma yönünden orucun benzeri ve hatta daha kuvvetlisidir. Bu ihtimale göre fidye ile kazâ edilen oruçtan daha kuvvetli bir ibadet olan namazın da fidye ile ödenmesi mümkündür. Diğer bir ihtimale göre bu ma’kûlül-ma’nâ değildir. Bu halde de namazın fidye ile ödenmesi vacip değildir. Her ne kadar namazın fidye ile kazâ edilmesi vacip değilse de fidyenin verilmesinde bir beis de yoktur.⁵⁸

Hanefîler namaz için fidye ödenmesi fetvasını kıyasa değil ihtiyat ilkesine dayandırmaktadırlar. Zira fidye vermek *kurbet* manası taşımaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.) “bir kötülük yaptıktan sonra onu silecek bir iyilik yap”⁵⁹ buyurmuştur. Bu sebeple namaz için

⁵⁶ Serâhsî, *Usûl*, 1/51; Abdül’azîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 1/154.

⁵⁷ Abdül’azîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 1/154.

⁵⁸ Serâhsî, *Usûl*, 1/51.

⁵⁹ Ali b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî İbnü’l-Ca’d, *Müsnedü İbni’l-Ca’d*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990), 61 (No. 312); Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Havâstî el-

fidye vacip görülmemiş Allah’tan affedilmesi için bir ümit vasıtası olarak tavsiye edilmiştir.⁶⁰ Ayrıca İmam Muhammed namaz için fidye verilmesine “inşâallah yeterli olur” demesinin yanında oruç borcunu ödeyemeden ölmüş kişi adına bunun fidye ile ödenmesinde de aynı fetvayı vermiştir. Orucun fidye verilerek ödenmesi nas ile sabit olmasına rağmen bunun hayatta iken verilmesi konusunda olduğu açıktır. Oruç burcu olup hayatta iken kazasını (oruç tutarak veya fidye vererek) yapamadan ölen kişinin mirasçıları oruç keffareti olarak fidye verebilirler. İmam Muhammed bunun için de “inşâallah yeterli olur” demiş ve istisna lafzı kullanmıştır. Şayet kıyas yapılmış olsaydı istisnâ kalıbının kullanılmaması gerekirdi.⁶¹

Misl-i gayr-i ma’kûl ile kazâya başka bir örnek de kısas gerektiren bir cinayet işlendiğinde bunun diyet ile kazâ edilmesidir. Maktûlün mirasçılarından birisinin kâtili affetmesi durumunda, bu ceza diyete dönüşür. Kısasla diyet arasında aklın idrak edeceği bir mümâselet yoktur. Ne var ki nassın delaletiyle kısastan af durumunda onun yerine diyet sabit olmaktadır. Hataen katilde kâtilin, maktûlün mirasçılarına diyet ödemesi gerektiği nas ile sabittir.⁶² Ayetin diyetle sorumlu tutmasında esasen kâtil için bir lütuf söz konusudur. Zira başka birisini öldürmesine karşı kısas uygulanmamaktadır. Aynı şekilde maktûl için de lütuf söz konusudur. Çünkü diyet sayesinde maktûlün kanı heder olmaktan kurtulmaktadır. Bu suretle hataen katilde maktûlün kanının heder olmaması için diyet gerektiğine göre, kısas gerektiren katilde diyet evleviyetle maktûlün kanının heder olmaması için gereklidir. Özetle kâtile kısas değil de diyetin ödenmesi akılla kavranılamasa da bu kaza hataen katilde nasla, amden katilde de nassın delaletiyle sabittir.⁶³

2.3. Edâ Manasında Kaza (Kazâ bi-Ma’ne’l-Edâ)

Bu tür kazâlar, bir açıdan kazâ olduğu gibi bir açıdan da edâ özelliği taşımaktadır. Bunu bir bakıma kazâya benzeyen edâ gibi de düşünmek mümkündür.⁶⁴ Edâya benzeyen kazâya usûl kitaplarında genel olarak bayram namazına rükûda yetişen kişinin tekbirleri kazâ etmesi örnek olarak verilir. Şöyle ki bayram namazında tekbirler, kıyamda iken vaciptir. Yani bayram namazı tekbirlerinin yeri ve zamanı kıyamdır. Bu zaman kaçırıldığında o tekbirlerin zamanı geçtiği için edâsı mümkün değildir. Bu durumda edâsı mümkün olmayan tekbirler kazâ edilmelidir. Çünkü bayram namazı tekbirleri vacip olduğu için bir yerde namazın aslındandır. Aynı lâhık ve mesbûkun kılamadığı rekâtları -ki bu

Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fî’l-Ehâdîsi ve’l-Âsâr* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 5/211 (No. 25324); Ebû Muhammed ‘Abdullah b. ‘Abdurrahmân ed-Dârimî, *Sünen*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru’l-Muğnî, 2000), "Rikâk", 74; Tirmizî, "el-Birr ve’s-sîle", 55.

⁶⁰ Serâhsî, *Usûl*, 1/51.

⁶¹ Abdul’azîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 1/154.

⁶² en-Nisâ 4/92.

⁶³ Büyük Ali Haydar Efendi, *Usûlu Fıkh Dersleri*, 79.

⁶⁴ Pala, *Emir ve Neyih*, 301.

rekâtlar namazın vasfı değil aslıdır- sonradan kıldıkları gibi bayram namazının aslından olan tekbirlerin de yapılamadığı takdirde sonradan kazâ edilmesi gerekmektedir.

Bayram namazına geç kaldığından dolayı bayram namazı tekbirlerini kaçırın kişi şayet imam rükûdan başını kaldırmadan tekbirleri yetiştirip imama yetişme ümidi varsa bu tekbirleri her yönden yerinde ve zamanında yapmış olmak için ayaktayken yapar. Ancak tekbirleri kıyamda yaptığı takdirde imamın rükûdan başını kaldırma ihtimali varsa önce iftitah tekbirini alır -ki bu farzdır-, sonra rükû tekbirini alır -ki bu da vaciptir- daha sonra da geçirdiği bayram namazı tekbirlerini rükûda iken kazâ eder. Rükûda kaza ettiği tekbirleri alırken ellerini kaldırmaz. Çünkü tekbirde elleri kaldırmak sünnettir. Aynı şekilde rükûda iken elleri dizlerin üzerine koymak da sünnettir. Bir sünneti yerine getirmek için başka bir sünneti terk etmek caiz değildir.⁶⁵ Bu durumda bayram namazı tekbirlerine yetişemeyip bu tekbirleri rükûda yerine getiren kişinin fiili edâya benzeyen kazâdır. Aslı itibarıyla kazâ olması tekbirlerin emredildiği vakit olan kıyamda yapılmamış olmasındandır. Edâya benzemesi ise rükû'un hakikaten ve hükmen kıyama benzemesindendir. Hakikaten benzemesi, rükû, ayakta durmakla oturmak arasında bir pozisyonudur. Yani rükû ayakta durmanın yarısıdır. Geri kalan yarısı bunun ayakta olmuş olmasına engel değildir. Nitekim bazı insanların (mesela kambur olanların veya belinden rahatsız olanların) ayakta duruş şekli rükû'a benzemektedir. Rükû'un kıyama hükmen benzemesi ise namaza rükû'da yetişen kişi o rekâta yetişmiş kabul edilmektedir.⁶⁶ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Kim imama rükû'da yetişirse o rekâta yetişmiş olur*”⁶⁷ buyurmaktadır.⁶⁸

Ali Haydar Efendi (öl. 1903) edâya benzeyen kazâ için muamelattan şu örneği verir: Bir nikâh akdinde mehir olarak mübhem/belli olmayan bir cariye veya mübhem bir mal belirlense bu nikâh sahihtir. Bu durumda kadına orta kıymette bir cariyenin verilmesi gerekir. Fakat bu cariye ancak kıymetle muayyen hale getirilebilir. Yani mehir olarak verilen şey belirlenen mehrin aynı değil kıymeti olduğu için bunun kazâ olduğunda şüphe yoktur. Bunun edâya benzer tarafı da vardır. Çünkü kıymette bir yönden asâlet vardır. Şöyle ki mübhem olan cariyenin vasfı bilinmediğinden vasfını tayin etmedikçe edâsı mümkün olmaz. Vasfını tayin ise ancak değer belirlemekle olur. Bundan dolayı vasfı belli olmayan şeylerin kıymeti asıldır. Hülâsa mehir olarak belirlenen mübhem cariyenin veya malın kıymeti asıl, herhangi bir cariyenin veya malın verilmesi ise kıymetin halefi/fer'idir. Şu halde asıl olan kıymet yerine emredilen şeyin (belirsiz olduğu için) yerine getirilemediğinden verilen câriye veya mal edâ değil kazâdır. Ancak kadınlara verilmesi gereken mehir verildiği için de

⁶⁵ Abdul'azîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/157.

⁶⁶ İbn Melek, *Şerhu'l-Menar*, 42.

⁶⁷ Abdurrezzak İbn Hümmam San'ani Ebû Bekr, *el-Musannef*, thk. Habibu'r-Rahman el-Azami (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1983), 2/279 (No. 3361); Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Horasânî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/128 (No. 2580).

⁶⁸ Abdul'azîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/158.

edâya benzemektedir. Çünkü mehir olarak belirlenen şeyin kıymetini vermekle mehrin kendisini vermiş gibidir.⁶⁹

Sonuç

Hanefî fıkıh usulünde emre dair tartışmalar, sadece lafzî anlamıyla sınırlı kalmayıp, bu emrin nasıl ve ne zaman yerine getirileceği sorusunu da kapsamaktadır. Emrin vücûba delaleti bağlamında edâ ve kazâ kavramları, yükümlülüğün gerçekleşme biçimini belirlemede temel teşkil eder. Bu çalışma, emrin fiile dönüşme süreçlerini sadece teorik bağlamda değil, pratik ve örnek odaklı bir yaklaşımla incelemiş; usûlî öncelikler çerçevesinde bu fiillerin nasıl değerlendirileceğine dair tutarlı bir sistematığı ortaya koymaya çalışmıştır. Böylece, Hanefî mezhebinin emir anlayışı etrafında şekillenen sorumluluk teorisi, klasik fıkıh usulünün kavramsal derinliğini yansıtan önemli bir örnek hâline gelmiştir.

Hanefî usulcülere göre edâ ve kazâ, yerine getirilen fiilin zaman, şekil ve şartlara uygunluğuna göre değerlendirilir. Edâ, emredilenin vaktinde ve emredildiği şekilde ifasını; kazâ ise, edâ imkânı kalmadığında onun benzeriyle yerine getirilmesini ifade eder. Bu iki temel kavram, kâmil-kâsır gibi alt ayrımlarla zenginleştirilmiştir. Ayrıca bazı durumlarda edâ ve kazâ sınırlarının kesiştiği, “kazâya benzeyen edâ” ve “edâya benzeyen kazâ” gibi ara formlar da belirlenmiştir.

Edânın kâmil, kâsır ve kazâya benzeyen şekilleri; kazânın ise misl-i ma’kûl, misl-i gayr-i ma’kûl ve edâya benzeyen türleri aracılığıyla sınıflandırılması, Hanefî usul anlayışının detaycılığını ve sistematığını gözler önüne serer. Kazânın misl-i ma’kûl ve misl-i gayr-i ma’kûl şeklinde ikiye ayrılması, usulcüler açısından emrin akılla anlaşılabilirliği meselesine doğrudan temas etmektedir. Bu ayrım, nas ile kıyasın sınırlarını da göstermesi bakımından önemlidir. Misl-i ma’kûl kazâ, aklın benzerlik ilişkisini kurabildiği; misl-i gayr-i ma’kûl kazâ ise ancak nas ile sabit olan ve akıl yürütme ile ulaşılamayan fiilleri kapsamaktadır.

Sonuç olarak, Hanefî fıkıh usulünde emrin yerine getirilme biçimleri, sadece zahirî bir ifa değil, aynı zamanda usûlî hiyerarşi ve sıralamaya dayalı bir değerlendirmeyi gerektirir. Edâ, asli ve öncelikli yükümlülüğü; kazâ ise ancak edâ imkânı ortadan kalktığında devreye girecek tali bir uygulamayı temsil eder. Bu yönüyle, fikhî sorumlulukların nasıl ifa edilmesi gerektiği konusunda Hanefî usulü, hem teorik hem de uygulamalı bir sistematik geliştirmiştir.

⁶⁹ Büyük Ali Haydar Efendi, *Usûlu Fıkıh Dersleri*, 80.

Kaynakça

- ‘Abdul‘azîz el-Buhârî, ‘Alâuddîn ‘Abdulazîz b. Aḥmed. *Keşfu’l-esrâr Şerḥu Uşûli’l-Pezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.
- Âmidî, Ebû’l-Ḥasen ‘Alî b. Ebî ‘Alî Seyyiduddîn es-Sa‘lebî. *el-İḥkâm fî uşûli’l-aḥkâm*. thk. ‘Abdurrezzâk ‘Afîfî. 4 Cilt. Beyrut - Dimaşk: el-Mektebu’l-İslâmî, ts.
- Bedruddîn el-‘Aynî, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed. *el-Binâye şerḥu’l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1420/2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Horasânî. *es-Sünenü’l-kübrâ*. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- Buhârî, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm. *el-Câmi‘u’l-musnedi’s-şahîhi’l-muḥtaşar min umûri Rasûlillah sallallâhu ‘aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmihi*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır. b.y.: Dâru Tavḳ en-Necât, 1422/2001.
- Büyük Ali Haydar Efendi. *Usûlu Fıkıh Dersleri*. İstanbul: Mektebetü’l-Furkan, 1998.
- Dârimî, Ebû Muhammed ‘Abdullah b. ‘Abdurrahmân. *Sünen*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Suudi Arabistan: Dâru’l-Muğnî, 2000.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ. *Takvîmü’l-edille fî usûli’l-fıkıh*. thk. Halil Muhyiddin el-Mîs. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 3. Basım, 2016.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş‘aş es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulḥamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Aşriyye, ts.
- Fenârî, Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemseddin er-Rûmî. *Füsûlü’l-bedâi’ fî usûli’s-şerâi’*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2006.
- Ḥaddâdî, Ebûbekir b. ‘Alî b. Muhammed el-Yemenî el-Ḥaneî. *el-Cevheretu’n-neyyira ‘alâ Muḥtaşari’l-Ḳudûrî*. 2 Cilt. b.y.: el-Maṭba‘atu’l-Ḥayriyye, 1322.
- Ḥalebî, İbrâhîm. *Multekâ’l-ebḥur*. thk. Ḥalil ‘İmrân el-Manşûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1998.
- Haneî Er-Râzî, Zeynüddîn Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. ‘Abdülkâdir - Aḥmed, ‘Abdullah Nezir. *Tuḥfetü’l-mülûk*. Beyrut: Daru’l-Beşâ’iri’l-İslamiyye, 1996.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Havâstî el-Absî. *el-Musannef fî’l-ehâdisi ve’l-âsâr*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409.
- İbn Emîr-i Hâc, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve’t-tahbîr*. 3 Cilt. Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2. Basım, 1983.
- İbn Mâce, Ebû ‘Abdillâh b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Thk. Muhammed Fu’âd ‘Abdilbâkî. b.y.: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye; Faysal ‘İsa el-Bâbî el-Ḥalebî, ts.
- İbn Melek, Abdullatif. *Şerhu Menarî’l-envâr fî usuli’l-fıkıh*. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1308.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Baḥrû’r-râ’ik şerhu Kenzi’d-deḳâ’ik*. 8 Cilt. b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, 2. Basım, ts.

- İbnü Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr*. 10 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Ca'd, Ali b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî. *Müsnedü İbni'l-Ca'd*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990.
- İmâm Müslim b. Haccâc, Ebu'l Huseyn. *el-Musnedi's-şahîhi'l-muhtaşar bi nakli'l-'adli 'ani'l-'adli ilâ Rasûlillah sallallâhu 'aleyhi ve sellem*. thk. Muḥammed Fu'âd 'Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Kahveci, Nuri. “Fıkıh Usulü Açısından Emrin Delaleti ve Emre Delalet Eden Lafızlar Üzerine Bir Değerlendirme”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2009), 21-66.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *el-Muhtaşar*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.
- Mâlik b. Enes, İbn Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybani. *Muvatta'u'l-İmam Malik bi-rivayeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani*. thk. Abdulvehhab Abdullatîf. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Basım, ts.
- Mevşilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn 'Abdullâh b. Maḥmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'alili'l-Muhtâr*. Beyrut: Matba'atü'l-Halebî, 1937.
- Meydânî, 'Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde b. İbrâhîm el-Ġuneymî ed-Dımaşkî. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. thk. Muḥammed Muḥyîddîn 'Abdulḥamîd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1429.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramûz b. Ali. *Dürerü'l-hükkâm şerh-u ğureri'l-ahkâm (Şürrünbülâli'nin Hâşiyesi ile birlikte)*. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâ'i'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- Pala, Ali İhsan. *İslam Hukuk Metodolojisinde Emir ve Nehiy Yorumu*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2003.
- Pala, Ali İhsan. *İslam Hukuk Metodolojisinde Emir ve Yasakların Yorumu*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Râzî, Fahreddin Ebü 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Hüseyin. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyaz el'Alvânî. 6 Cilt. Riyad: Mü'essesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1997.
- San'ani, Abdurrezzak İbn Hümam, Ebü Bekr. *el-Musannef*. thk. Habibu'r-Rahman el-Azami. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1983.
- Semerkandî, Ebü Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mîzânü'l-uşûl fî netâ'ici'l-'uḳûl*. thk. Muḥammed Zekî 'Abdilberr. Katar: Matâbi'u'd-Dûha'l-Hadîsse, 1404.
- Serâhsî, Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serâhsî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şe'alibî, Ebü Manşûr 'Abdûlmelik b. Muḥammed b. İsmâîl. *Fıḳhu'l-luġa ve sırru'l-'Arabiyye*. thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. b.y.: y.y., 1422/2002.
- Sıġnâkî, Hüsâmeddîn Hüseyin b. 'Alî b. Haccâc b. 'Alî. *el-Kâfî Şerhu'l-Pezdevî*. thk. Fahrüddîn Seyyid Muhammed Kânî. 5 Cilt. b.y.: Mektebetü'r-Rüşd li'l-Neşr ve't-Tevzî', 2001.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luġa ve envâ'ihâ*. thk. Fuâd 'Alî Manşûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Şâşî, Nizameddîn Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. İshak. *Usûlü's-Şâşî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman. *Mecma'u'l-enḥur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. 'Omer b. 'Abdullâh. *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavḍîh*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Şabîḥ, ts.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Aḥmed Muhammed Şâkir - Fu'âd 'Abdubâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.
- Ümütli, Mehmet. “Hanefî Usul Düşüncesinde Emrin Veya Me'mûr Bihin Kaydı Olarak Vakitler (Vakit Teorisinin Gelişimi Üzerine Bir İnceleme)”. *Marife Dînî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2019), 123-139.
- Zühaylî, Muhammed Mustafa. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkhi'l-İslâmî*. Dimeşk: Dâru'l-Hayr, 2. Basım, 2006.